

ADDENDA

С. Ю. Мілютін

ІКОНОБОРСТВО У ВІЗАНТІЇ: ІДЕЙНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА АРГУМЕНТАЦІЯ РУЙНІВНИКІВ ТА ЗАХИСНИКІВ ІКОН (754–787 рр.)¹

Если ты, Иудей, опять упрекаешь меня,
говоря, что я поклоняюсь древу креста, как Богу,
то почему ты не обвиняешь Иакова,
поклонившагося на верх жезла.

Иоанн Дамаскин

Іконоборство як христологічне явище має глибоке коріння і мало місце у Візантії задовго до імператорів-іконоборців та, на думку більшості сучасних дослідників, було спричинене посиленням неканонічних відхилень в обрядовості та християнській догматиці й впливом неоплатонівської філософії. Слід зазначити, що іконоборство не було суто візантійським явищем. На заході можна віднайти приклади ворожого ставлення до шанування ікон. Зокрема, постановою Ельвірського собору зазначалося: «Прийнято, щоб живопису в церквах не було, щоб не слугувало предметом поклоніння те, що зображується на стінах».

Серед прикладів ворожого ставлення до ікон на теренах Західної Європи інтерес для дослідників становить лист папи римського Григорія I Великого до марсельського єпископа, котрий наказав у підзвітних йому

¹ Оглядова лекція аспіранта кафедри всесвітньої історії історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка Сергія Мілютіна відбулася 9 листопада 2015 р. у Центрі українських студій імені Д. І. Багалія Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах роботи міжінституційного університетського сектору «Візантійська мозаїка». Доповідач представив первинне бачення можливих варіантів дисертаційного дослідження у межах окресленої тематики, зупинився на перспективах та проблемних моментах кожного з них. (Див.: <https://byzantina.wordpress.com/2015/11/04/news-998/>; <https://byzantina.wordpress.com/2015/11/10/news-1001/>).

церквах розбити й викинути всі ікони. Папа, похваливши священика за ентузіазм, заявив, що створене людською рукою не може бути предметом для поклоніння, однак разом з тим критикував єпископа за те, що він розбив ікони, позбавивши людей історичної освіти, людей неграмотних, «які, дивлячись ... на стіни, могли прочитати те, чого вони не мають змоги прочитати в рукописах». В іншому листі, адресованому тому ж єпископу, Григорій I писав: «За те, що ти заборонив вшановувати ікони, ми тебе хвалимо, а за те, що розбив, засуджуємо... Одна справа поклонятися картині, інша справа за допомогою картини пізнавати те, чому повинен поклонятися».

На початку V ст. починає формуватися специфічно-християнська мова священних зображень, а разом із нею, відповідно, і культ ікон, початок поширення якого не викликав радикального спротиву церкви. Кількість ікон суттєво зросла, а головне, вони починають займати одне з найвагоміших місць у народному богослужінні: окремі ікони приваблюють до себе паломників, що швидко викликало чутки про їхні цілющі властивості. Є свідчення, що іконофільський рух в імперії був настільки сильним, що в самій столиці 713 р. імператор Філіппік ледь не видав спеціальний едикт про заборону ікон. Немає нічого дивного в тому, що частина духовенства виступила з критикою вшанування ікон, інколи переходячи межу й тим самим заперечуючи ікони як об'єкти християнського поклоніння.

Поклоніння іконам поширилося разом з поклонінням святим і стало звичним у східній церкві до того, що апологетам християнства стало важко захищатися від звинувачень в ідолопоклонстві, які проти них висували не тільки юдеї, але й прихильники ісламу. Зображення посіли у свідомості греків те місце, на яке грубі західні народи поставили вшанування реліквій.

Іконоборство відрізняє від попередніх єретичних концепцій проблематика богословського питання, й у цьому випадку його суть була зрозуміла звичайним людям, які не обтяжували себе богословськими теоріями, що у своїй перспективі повинно було викликати велике незадоволення серед широких народних мас.

726 року імператор Лев III Ісавр вперше на державному рівні виступив проти культу вшанування ікон. У дослідників на сьогодні немає однозначної відповіді щодо мотивів, якими керувався імператор у цьому складному богословсько-доктринальному питанні. Одні дослідники називають імператора містиком, інші раціоналістом, треті реформатором, четверті ідеологом цезарепапизму, а в радянській історичній науці було прийнято вважати, що головним мотивом Лева III у боротьбі проти вшанування ікон стало бажання позбавити церкву впливу в сфері управління державою та послабити роль монастирського землеволодіння.

Специфіка нової ересі порівняно з попередніми полягала у відсутності будь-якої чітко сформованої доктрини. Лише з плином часу необхідні аргументи, зібранні в єдину богословську доктрину, було презентовано на соборі в Іерей 754 року. Як наслідок, сучасники, а разом з тим і дослідники пізнішого періоду почали шукати в іконоборстві сліди свідомого іноземного впливу.

Теоретично-богословська аргументація ідеології іконоборства тісно пов'язана з ім'ям імператора Константина V Копроніма. Філіп Шафф писав про нього: «Вороги звинувачували його в жадливій порочності, еретичних поглядах та в занятті магією. Іконоборці навпаки прославляли його гарні якості та через сорок років після його смерті молилися на його могилі. Не підлягають сумніву його адміністративні та військові таланти, його успішна боротьба проти сарацин, болгар й інших ворогів, але водночас не підлягають сумніву і його деспотизм та жорстокість».

Незалежно від ставлення до Константина V, усі історики сходяться на тому, що майбутній імператор зростав в оточенні іконоборської традиції. Рано долучившись до управління імперією разом із своїм батьком, він природно увібрав те вчення, що сформували іконоборці. Зважаючи на те становище, що склалося в церкві, відмова сина від церковної політики батька була б сприйнята суспільством як визнання помилковості іконоборської діяльності Лева III Ісавра у сфері віровчення.

Більшість істориків стверджує, що на початковому етапі свого правління Константин V не втручався у релігійну сферу. Тільки низка перемог імператора над арабами дозволила йому, нарешті переорієнтувати свою увагу на церковні справи. Така позиція імператора пояснюється не тільки наявністю зовнішніх ворогів, але й нестабільністю у державі. Відразу після смерті Лева III про свої права на імператорський трон заявив Артавазд, давній соратник покійного імператора. Окремі дослідники вважають, що Артавазд та Константин V були лідерами партій, що захищали діаметрально протилежні релігійні інтереси. Але слід зазначити, що ця концепція має слабку доказову базу. Звичайно, що окремі монастирі підтримали сторону Артавазда, однак у першоджерелах конфлікт між Константином V та претендентом відображений як політична боротьба за владу, що не мала релігійного підтексту.

Відомо, що напередодні собору в Іерей більшість високопоставлених церковних сановників підтримували сторону іконоборців, що тільки посилювало релігійні переконання імператора. Константин V цікавився питаннями віровчення. Імператор був автором не менш як 13 богословських праць. На відміну від свого батька він претендує на роль імператора-богослова, подібного до Юстиніана. Незважаючи на таку плідну діяльність, із 13 трактатів імператора до нашого часу не зберігся жоден, усі вони були знищені

ні захисниками ікон після кінцевої перемоги у релігійній боротьбі. Лише окремі фрагменти богословських трактатів імператора збереглися у працях його ідейних супротивників, зокрема у «Бревіарії» патріарха Никифора.

Л. Успенський, симпатії котрого перебувають цілком на боці захисників ікон, аналізуючи богословські праці Константина V зазначав, що трактат імператора написаний у грубій формі та виражає найбільш радикальну позицію іконоборства, заперечуючи вшанування Богородиці та святих. Окремі дослідники ставлять під сумнів той факт, що політика Константина V у сфері віровчення набула настільки радикального характеру, зокрема С. Геро зазначав: «фрагментарність першоджерел не дозволяє з впевненістю стверджувати, що імператор боровся проти вшанування святих чи культу Богородиці».

Теоретична аргументація іконоборства, розроблена імператором, – це своєрідна відповідь на захист ікон із боку Іоанна Дамаскіна. Як відомо, Іоанн Дамаскін зумів перенести поняття ікони Христової та її вшанування із області особистого благочестя і практики богослужіння в область христологічної догматики, таким чином, визначився наступний етап у боротьбі між прихильниками та противниками вшанування ікон. Незважаючи на критику релігійних переконань Константина V окремими істориками, імператор розвинув христологічну концепцію, не позбавлену інтересу.

753 р. помер Константинопольський патріарх Анастасій. Феофан Сповідник, що належав до партії захисників ікон, залишив таку примітку стосовно цієї події у літописі: «Анастасій не свято правлячи престолом Константинопольським, помер душею й тілом від жадливої хвороби, що зветься запалення кишок – покарання гідне за нахабність, виявлену проти свого Бога».

Перед Константином V постала проблема – вибори нового патріарха. Якщо вірити словам окремих істориків, що лояльно ставляться до особистості Константина V, то виходить, що імператор бажав дізнатися думку церкви й вже на її основі будувати свою політику, хоча, скоріше за все, його особисті симпатії були на боці іконоборців. Як би там не було, але імператор вже задовго до скликання Собору почав формувати суспільну думку та переконувати єпископів, що підтверджується першоджерелами. Феофан Сповідник із цього приводу згадував: «Під впливом свого зломудрія Константин скликав численні таємні зібрання проти церкви і православної віри й у кожному місті хитрістю своєю переконував народ слідувати його вченню».

Історики висловлюють різні думки стосовно того, коли було скликано перший іконоборський собор та скільки архієреїв взяло у ньому участь. Зокрема, М. Левченко та Ф. Успенський вважають, що Собор відбувся

753 р. Стосовно кількості присутніх на соборі делегатів більшість істориків називає цифру 338 єпископів, але у Феофана і Л. Успенського можна знайти інші дані – 348 та 388 відповідно.

Всього на Собор зібралось 338 єпископів – кількість, яку можна було порівняти тільки із Халкідонським Собором. Слід зазначити, що представники з Риму, Александрії, Антіохії та Єрусалиму засідання собору проігнорували. Під час собору єпископи розмістилися в імператорському палаці, розташованому в Іереї на азійському березі Босфору між Хрисополем та Халкідоном. Там вони засідали з 10 лютого по 8 серпня 754 р., а потім перебралися до Влахернського палацу імператора, у Константинополь, де 27 серпня прийняли кінцевий орос Собору та обрали нового Константинопольського патріарха Константина (754–766), єпископа Сілейського. Як відомо, діяння іконоборського собору не збереглися – вони були спалені після Сьомого Вселенського собору як еретичні. Однак у шостому діянні вище згаданого собору наведений орос іконоборського зібрання 754 р.

Собор постановив:

1. Диявол, навчивши людей служити тварному, а не Творцю, по ненависті до людського роду, врятованого Христом, «під виглядом сповідування християнського вчення непомітно увів ідолослужіння».

2. Але сам Христос направив «подібних апостолам, вірних наших царів», котрі зібрали Вселенський собор, отці собору розглянули питання стосовно вшанування ікон, чи відповідає воно ученню попередніх шести Вселенських соборів, і знайшли, що використання ікон не відповідає основному догмату християнства, вченню про образ Боголюдини, і, відповідно, заперечує всі шість Вселенських соборів.

3. Ті, хто поклоняється іконі, впадають у несторіанство або у монофізитство (аріанське чи євтихіанське). Ікона Христа, за наміром художника, зображає Христа. Але Христос Боголюдина, відповідно, ікона зображає Божественне єство Христа, чи Божественне і людське єство разом, або тільки одне людське окремо від Божественного. У першому випадку виходить Божество описане – аріанство, в другому Божество поєднане з плотським – євтихіанство, у третьому випадку – несторіанство. Відповідно, зобразити поєднане у Христі Божественне та людське єство неможливо, відповідно, ікона Христова у самій своїй сутності неможлива.

4. Але, більше того, вона не потрібна: не Христос, не апостоли, не отці церкви не заповідали вшановувати Христа у вигляді ікони. Істинна ікона Христова переданий Богом образ Його плоті є таїнство Євхаристія, Самим Господом установлене, – «це творіння про моє нагадування», таїнство, в котрому хліб і вино це Тіло і Кров Христова. Цього «боговірного образу» для релігійного відчуття християнина достатньо.

5. На заперечення: якщо зображення Христа неможливо через догматичні причини, то для чого забороняти ікони Богоматері та святих, котрі по суті, прості люди, а не складаються із двох природ, Божества і людини, в одній іпостасі? Собор відповідає: «Із запереченням першого питання стосовно вшанування ікон Христа, немає потреби в інших іконах».

6. Робити ікони Богоматері та святих православним за допомогою еллінського мистецтва є справою образливою для святих і недостойною християн, що мають надію на воскресіння: язичники, що такої надії не мають почали поклонятися статуям й зображенням померлих осіб, щоб зберегти хоча б їх зовнішній вигляд, оскільки не надіялися, що ті колись воскреснуть. Зображення, таким чином, є продукт язичництва і заперечення воскресіння мертвих.

7. Використання ікон забороняється у Святому Писанні та отцями церкви.

8. На основі Собору «одноголосно» в ім'я Святої Трійці: повинна бути заборонена будь-яка ікона, виготовлена із будь-якого матеріалу і написана фарбами, злочинним ремеслом живописців; тим хто у подальшому спробує писати ікони, поклонятися їм, ставити у приміщені церкви чи у себе вдома і таємно зберігати їх, Собор признає особам духовним – позбавлення сану, мирянам та монахам – відлучення від Церкви та покарання відповідно до імператорських законів.

9. Але, услід за цим, Собор постановляє, щоб ніхто із представників Церкви навіть не намагався, під прикриттям усунення ікон, накладати свої руки на присвячені Богу предмети, на яких є сакральні зображення. Хто має бажання переробити їх хай не намагається це зробити без відому Вселенського патріарха та імператора, «аби диявол під цим приводом не знищив Божі Церкви».

10. Якщо хтось замислив представити Божий образ Бога Слова, плоть якого передано за допомогою фарб, замість того, щоб від усього серця поклонятися Йому – анафема.

Крім того, Собор поіменно відлучив від церкви патріарха Германа, Григорія Кіпрського та Іоанна Дамаскіна, називаючи останнього арабським іменем Мансур.

Незважаючи на логічність постанов іконоборського собору, він припустився низки догматичних помилок. Як відомо, обидві сторони конфлікту розділяли вчення стосовно розумового поклоніння Богу. Однак, тим не менше, прихильники пошанування ікон боролися проти радикалізації цього вчення й «спірітуалізації» історичного Христа у плоті, котрий подібний нам в усьому, включно із можливістю бути зображеним. У прагненні іконоборців трансформувати матеріальний стан Христа безпосередньо

у нематеріальний, шляхом чистого споглядання, їх противники бачили небезпеку приниження цінності Втілення. Вони вказували, що у нас немає можливості для досконалого духовного споглядання, доки наш розум співвідноситься із навколишнім світом за допомогою органів відчуттів.

У гносеології захисники ікон, як і їхні противники, слідували парадигмі Платона, сходження від матеріального образу чи символу до нематеріальної моделі. Однак при цьому вони прагнули подолати прогалини між осягненням розуму й чуттєвим через розробку специфічного вчення про схожість і різницю образу та моделі, поєднання чуттєвого образу з осягнутою за допомогою розуму моделлю через надання образу одночасно аналогічної та комеморіативної функції, і ствердження відповідності живописного образу словесному тексту.

Не виникає сумнівів, що в аргументації собору знайшло своє відображення східне походження іконоборських отців. Маючи справу із предметом з церковної практики, єпископи собору трактують питання стосовно ікон не як явище із морального життя християнина, а як питання догматичного характеру, повертаючись до звичної теми східних теологів щодо трактування Трійці та явища боговтілення.

Формулюючи свою христологічну дилему, іконоборці переосмислюють аргумент Леонтія Візантійського, котрий звинувачував несторіан та монофізитів в одній і тій самій помилці – неспроможності вірно інтерпретувати союзи й розділення при описанні існування природ у єдиній іпостасі Христа. Однак наполеглива увага іконоборців до посередницької функції душі Христа дозволяє краще зрозуміти богословську суть дилеми: душа Христа слугує як «дещо третє» – субстанція, яка, завдяки своєму посередницькому характеру, забезпечує існування правильного союзу божественної та людської природ.

Вислідом уявлень про єдиносущний образ і первообраз виступає теорія іконоборців про святу Євхаристію. Дискусія щодо таїнства святого Причастя виникла не так через релігійне розходження у сприйнятті цього таїнства, як через те, що поняття «ікона» в уявленні двох сторін мало різний зміст. Іконоборці вважали істинною іконою тільки ту, яка була тотожна своєму «архетипу», саме тому вона не могла бути іконою, образом.

Константин V писав, що «потрібно, щоб образ відповідав зображеному прототипу і щоб все у ньому було збережено, інакше це не образ». Якщо образ повинен бути таким, то жодна ікона не є можливою. Жодний рукотворний образ не може бути «відповідним» Богу й нікому іншому. Така концепція образу далека від класичної грецької інтерпретації, у якій образ розглядався як у певній мірі співпричетність, і стверджувалася можливість подібності образу. У розумінні Константина V істинна ікона повинна

бути єдиносущна зображеному на ній персонажу, тобто мати із ним одну природу. Виходячи із цього положення, іконоборці прийшли до природного й логічного висновку, що єдиним вірним образом Христа є Євхаристія.

Іконоборці розробили особливе вчення про «нерукотворність» Євхаристії, святість якої не піддавалася сумніву з боку обох партій; ймовірно, це вчення було сформоване саме у якості захисту проти контраргументу їхніх ідейних супротивників у відповідь на те, що іконоборці також вшановують рукотворне – матеріальну, видиму Євхаристію; у вигляді хліба та вина, що виготовлені руками пекаря та винороба.

Хліб та вино Євхаристії, на думку іконоборців, неможна вважати рукотворними, позаяк вони у результаті тотожності Тілу й Крові Христа трансформуються у нерукотворні, хоча й зберігають свою матеріальність та описовість. Ікони ж, у свою чергу, не мають таких властивостей, оскільки, зі слів іконоборців, не існує особливого стану, подібного літургійному освяченню Євхаристії.

Отже, іконоборці ще більше поглиблюють розрив між чуттєвим та розумовим, вводячи матеріальне тіло Христа із області іманентного нашому світу в область трансцендентного. Слідуючи платонівській онтології, іконоборці дематеріалізують Христа, позбавляючи його тіло після воскресіння матеріальності. У злагоді із цим вченням, Христа після Його воскресіння не можна споглядати очима, його можна осягнути лише розумом. У цьому випадку Євхаристія стає лише матеріальним образом, тотожним із моделлю по сутності, але радикально відрізняється від моделі за своїми чуттєвими якостями.

Крім того, в іконоборців виник когнітивний дисонанс у розумінні категорій іпостась, природа, образ. Іоанн Дамаскін ще до собору 754 р. впевнено доводить іконоборцям те, що вони помиляються у трактуванні окремих понять. Ті, хто сповідує дві природи і одну іпостась у Господі нашому Ісусі Христі, повинні визнавати і природні якості природ подвійними та різними, а одиничним те, що стосується іпостасі. Бо неможливо, щоб природа існувала поза межами властивих їй природних рис, із яких вона складається і дякуючи яким відрізняється від інших природ, рис, які не можна спостерігати в іншого виду.

Через це в Господа нашого Ісуса Христа тілесна оболонка і риси обличчя, а також те, що він Син Діви, відносно того, що Його не можна зобразити, визначає не різні іпостасі, а різні природи та одну іпостась. Це обмежує їх від єдиносущних їй по Божеству, тобто від іпостасі Отця й Святого Духа, і від іпостасі, єдиносущних їй серед людей, тобто від матері та інших людей. Бо коли із двох природ виникає одна складна іпостась, і те й інше, тобто природні та іпостасні властивості, скажімо Божественної та

людської природ, стають складовою однієї і тієї іпостасі. Звідси Христос Бог і людина, безначальний і має начало, одна і та ж іпостась, видима і невидима, створена й нестворена, обмежена і безмежна.

Іконоборці у своїй аргументації намагалися керуватися догматами Халкідонського собору. Але основний недолік їхньої аргументації, що швидко потрапив у поле зору ідейних супротивників, полягав у хибному розумінні догмату стосовно Боголюдини Ісуса Христа. Халкідонський догмат ілюструє цілковиту ясність між природою, з одного боку й особистістю, іпостассю з іншого. Саме така ясність відсутня в іконоборській системі мислення.

На основі цього К. Шенборн дійшов висновку, що христологічна позиція імператора була споріднена із монофізитством. Як для монофізитів, так і для Константина V у результаті олюднення у Христі виникла нероздільна реальність, – хоча й складена із двох природ, але така, у котрій Божественне й людське практично більше не розрізняється.

Схоже, що іконоборська христологія розвивалася у руслі платонівського вчення про матерію як онтологічний полюс буття. Відповідно, це вчення постулює неможливість безпосередньої сакралізації матерії – два полюси у будь-якому випадку повинні бути розділені один від одного.

На цьому теоретично-богословська діяльність Константина V не закінчилась. В окремих першоджерелах згадується такий епізод: «Коли імператор, тримаючи у руці гаманець, наповнений золотом, запитав про його ціну, йому відповіли, що гаманець коштує дорого. Тоді Константин V висипав золото із гаманця і повторив своє запитання. Йому відповіли, що тепер гаманець нічого не вартий. Ось так і Марія, сказав Константин: поки носила у собі Христа, була достойна честі, а народивши Його, вже нічим не відрізнялася від інших жінок». Слід зазначити, що окремі дослідники заперечують цей інцидент і вважають його вигадкою. Однак, якщо вважати, що така подія дійсно відбулася, то Константин V, таким чином, свідомо пропагував несторіанство. І, зважаючи на обізнаність у питаннях віровчення, імператор повинен був це розуміти.

Вагоме місце в іконоборській політиці імператора посідає боротьба проти монастирів. Іконоборська діяльність Константина V налаштувала проти нього більшість монахів та міський плебс. Відкрита конфронтація імператора з монахами почалася з голосної справи, спрямованої проти св. Стефана Нового, котрий, у відповідь на небажання імператора визнати зображення Спасителя на іконі Його образом, кинув монету з портретом імператора на землю і став топтати її. Так, він «на практиці» намагався довести Константину V помилковість суджень імператора щодо ікон, хоча сам імператор не визнав хибності власних переконань. Згодом Стефан Новий зазнав репресій з боку іконоборців та був убитий.

765 року переслідування прихильників ікон набуло особливо агресивного характеру. Ікони розбивали, монастирі закривали або секуляризували, перетворюючи на казарми чи господарські будівлі, монастирське майно конфісковували. Своєрідним способом знищення монастирів стала система роздачі найбільш багатих монастирських володінь вірним імператору чиновникам та військовим.

Окремі історики заперечують факт масового знищення монастирського землеволодіння під час правління Константина V. Вони, зокрема, наголошують, що, конфіскація монастирських земель у непокірних імператорській волі монастирів мала місце, однак це були поодинокі випадки, які не дають підстав говорити про систематичні спроби секуляризації церковного майна. Так жорстко імператор чинив лише з відкритими захисниками ікон. Іконоборське ж духовенство, у тому числі монахи, не піддавалися репресіям з боку Константина V, що ж до мирян, то їх за вшанування ікон практично не переслідували.

Незважаючи на популярність іконоборських ідей та репресії проти захисників ікон, Константин V не зміг побороти своїх ідейних супротивників й залишив своїм нащадкам проблему вшанування ікон не вирішеною. 775 р., під час походу проти болгар, імператор помер. Уся армія оплакувала його як свого улюбленого вождя та патріота. Феофан Сповідник, підбиваючи своєрідний підсумок правління Константина V, зазначав: «Правив він 34 роки, два місяці, двадцять шість днів ... і самого Діоклетіана й інших тиранів перевершив гонінням на святі церкви, і на святу та православну віру, знищенням монахів, руйнуванням монастирів та різного роду злодіяннями».

Константин V не був раціоналістом чи релігійним реформатором, як його намагаються презентувати окремі історики. Незважаючи на всю жорстокість та енергійність, із якою василевс боровся проти вшанування ікон, він був віруючою людиною і був глибоко переконаний у тому, що діє правильно та бореться проти ідолопоклонства.

Детальний аналіз першоджерел дозволяє висловити припущення, що імператор будував доказову базу своєї концепції образу не тільки із позиції сили, але й використовуючи праці знаних авторитетів у сфері християнської догматики, таких, як Василій Великий, Григорій Богослов, Діонісій Аріопатит, але при цьому змінюючи окремі понятійні категорії. У розумінні христологічної термінології Константином V простежується вплив антиохійської богословської школи та неоплатонізму із його яскраво вираженим спірітуалізмом.

На сучасному етапі тема вивчення інтелектуальної історії візантійського іконоборства залишає багато невирішених запитань. Зокрема, через

брак першоджерел неможливо достеменно з'ясувати, наскільки жорстко імператор боровся проти культу вшанування святих, адже Іконоборський собор нічого не говорить проти вшанування мощів святих: він не міг заперечувати це, з точки зору свого основного положення, оскільки мощі мучеників не можна було кваліфікувати, як «рукотворні образи». Крім того, проблема вшанування Богородиці в теоретичній системі поглядів імператора Константина V Копроніма залишається невирішеною. Культ Богородиці у Візантії, а особливо у Константинополі був дуже популярним, різкий виступ проти нього населення імперії могло кваліфікувати як відкриту несторіанську реакцію із боку імператора.

У вивчені історії візантійського іконоборства вагоме місце посідає Сьомий Вселенський собор. Як відомо, саме ця подія завершила перший період іконоборства у Візантійській імперії. Насамперед потрібно зауважити, що скликання собору стало можливим завдяки старанням Іоанна Дамаскіна, імператриці Ірини та патріарха Тарасія. Іоанн Дамаскін помер задовго до скликання Вселенського собору, але він встиг розробити христологічну систему, що і лягла в основу аргументації захисників ікон.

На іконоборському соборі 754 р. Константин V поставив захисників ікон перед вибором між двома ересьями: або вони визнають природу Христа і повинні у цьому випадку визнати, що вони «обмежили Слово за допомогою плоті», змішавши дві природи і сповідують монофізитство. Або вони повинні були погодитися з тим, що зображали тільки людську природу і тим самим вони позиціонують Христа просто людською істотою, відокремлюючи від нього Божественне Слово, що єдине з ним. Це дозволяло стверджувати, що іконошанувальники сповідують несторіанство.

Православна імператриця не могла залишити іконоборство державною релігією Візантії й вирішила для цього скликати Вселенський собор. На сьогодні авторство ідеї скликання Вселенського собору викладає плідні дискусії у середовищі істориків, зокрема дослідники висловлюють різні припущення стосовно того хто першим висловив ідею вирішити релігійні протиріччя за допомогою вселенського зібрання. Ф. Успенський вважає, що старий патріарх, Павло IV, котрий добровільно склав свої повноваження, порадив імператриці вирішити церковний конфлікт на Вселенському соборі. Радянський історик М. Левченко, який займав відверто антиклерикальну позицію, наполягав на тому, що після смерті Лева IV монахи перетягнули на свій бік імператрицю Ірину, натякаючи, таким чином, на те, що Ірина рухалася у фарватері ідей монастирської верхівки. Л. Успенський, у свою чергу, зазначав, що під впливом патріарха Тарасія імператриця почала підготовку до Вселенського Собору. Але більшість істориків сходяться на тому, що ініціатива у скликанні собору цілковито належала імператриці.

У необхідності відновлення вшанування ікон був переконаний Константинопольський патріарх Павло IV (780–784), який вважав свої стосунки із іконоборцями великим гріхом, але, незважаючи на це, не знаходив у собі сил, щоб відновити шанування святих образів. Після відставки Павла IV виникла потреба у виборі нового патріарха й імператриця підійшла до вирішення проблеми із усією відповідальністю.

Вибір нового патріарха яскраво зображений у «Хронографії» Феофана Сповідника. 784 р. «імператриця Ірина, зібравши весь народ у Магнаврі, говорила до нього: подумаємо про людину, котра б могла врятувати нас і утвердити Божу церкву повчальними словами. Тут всі одногосно сказали, що немає іншої людини, крім Тарасія секретаря, і цариця відповіла їм: ми його призначаємо, але він не слухається; нехай він скаже, з якої причини не приймає він наказу імператриці та всього народу. І Тарасій, виправдовуючись перед народом, говорив так: ви хранителі й захисники нашої християнської віри, на славу Господу стали нашими вірно правлячими царями, турбуєтесь про нас для того, щоб догодити Богу і для нашого блага, особливо з великим поривом влаштуєте справи церкви, намагаєтесь поставити архієрея у цім імператорськім граді, звернули на мене свою благочестиву увагу й наказали мені явно виказати мою згоду. Я визнаю себе недостойним цього сану і, не маючи сил підняти й носити цей тягар, я не виявив своєї згоди, у відповідь вони наказали мені виступити перед народом. Ось для чого ви зібралися на цій раді. Отже, богобоязні мужі, що завжди живуть у злагоді з Богом, по званню Христа й істинного нашого Бога, що зветься християнами, вислухайте коротке слово на знак виправдання від нашого смирення. Якщо я і виправдовувався перед благочестивими і в усьому православними нашими царями, якщо і тепер виправдовуюся перед вами, але я відчуваю великий страх погодитися на ваш вибір, страшуся Господа Бога, як трапилося мені без підготовки очолити кафедру, так не постраждати від страшного суду Його. Я, будучи мирянином, боронив державу на імператорській службі із зброєю в руках, як можу зухвало, без роздумів, без підготовки піднятися на високу ступінь священства? І ось причина мого страху і неприйняття пропозиції: я бачу, церкву побудовану на камені Христовому, бачу її розірваною і розділеною, і ми говоримо то так, то інакше; східні наші брати християни із нами не погоджуються, але погоджуються із західними християнами: бачу, що ми відокремилися від них і кожного дня вони піддають нас анафемі. Страшна анафема: вона віддаляє нас від Бога, виганяє із царства небесного і приводить у нескінченну пільму. У межах церкви не повинно бути жодних конфліктів та боротьби, а повинна бути єдина згода у будь-якій церковній справі. Ніщо так не приємно і не благополучно перед Богом, як

бути нам об'єднаними, скласти одну церкву, як сповідуємо ми в символі нашої миротворної віри».

На той час у Римі не розуміли всієї суті проблеми довкола вшанування ікон, що склалася на теренах Візантійської імперії. Папа римський вважав, що для відміни іконоборства достатньо церковної констатації того факту, що постанови іконоборського собору 754 р. неправомірні. Але у столиці Візантії були впевнені, що відмінити собор, скликаний імператором, можливо тільки за допомогою вселенського зібрання.

Ірина запропонувала папі римському Адріану I (772–795) приїхати на Вселенський Собор, однак той відмовився прибути й направив делегатів – пресвітера Петра та ігумена Петра, а разом з ними послання імператриці та патріарху Тарасію. Папа заявив, що, безсумнівно, радіє духовному прозрінню і переживанню Тарасія стосовно питань віри. Римський єпископ вимагав почати Вселенський собор із анафеми іконоборського зібрання 754 р., прислати йому від імені імператорів та патріарха письмове завірення, що обговорення буде відбуватися у стані повної об'єктивності, а також повернути під владу папи ті землі, що були відібрані у церкви імператором Левом III Ісавром. І наостанок, папа наполягав на тому, щоб усунути із титулатури константинопольського патріарха термін «вселенський».

У своєму листі до імператриці Ірини папа римський Адріан I висловив своє незадоволення тим фактом, що новий патріарх був обраний із середовища мирян: «Ми дуже стривожені, що приналежний до верстви мирян та особа, яка перебуває на державній службі, колишній солдат, раптом був обраний патріархом. І що соромно мовити, але й соромно промовчати: ті хто відчувають потребу у тому, щоб ними керували й навчали, не соромляться брати на себе пасторські функції, не бояться безсоромно приймати на себе керівництво душами. А їм пасторський шлях у всіх відношеннях невідомий. Вони не знають куди їм самим йти». Лист викликав велике обурення імператриці Ірини, але їй довелося стерпіти нахабство папи, оскільки вона потребувала сильних союзників у боротьбі проти іконоборців.

Ініціатива імператриці відновити вшанування ікон зустріла міцну протидію із боку іконоборських єпископів. У столиці один за одним пройшло декілька єпископських зібрань, причому доволі велелюдних, на яких архієреї активно висловлювалися проти вшанування ікон.

Вселенський собор було призначено на серпень 786 р. у Константинополі, але коли єпископи почали прибувати до столиці, несподівано розпочався військовий бунт. Увірвавшись до храму, де мав би засідати собор, солдати вимагали його закриття. Патріарх відразу повідомив імператрицю, але та понадіялася, що бунт швидко закінчиться. Однак солдати довели, що імператриця припустилася помилки в оцінці ситуації.

17 серпня 786 р. розпочалося нове засідання собору, було зачитано перші акти, але солдати та іконоборські архієреї зірвали роботу зібрання. Частина єпископів, що зібралися на собор, оцінивши ситуацію, приєдналися до іконоборців. Через деякий час імператриця оголосила, що араби вчинили напад на територію імперії, і під цим приводом направила столичні легіони на Схід, при цьому обеззброївши їх. У цей же момент до столиці прибули прикордонні військові частини, вірні імператриці. Дії Ірини дозволили локалізувати невдоволення у середовищі військових, але це спричинило нові проблеми, пов'язані зі збільшенням інтенсивності нападів вороже налаштованих сусідів на прикордонні землі імперії.

Зважаючи на негативний досвід при скликанні Вселенського собору у Константинополі, імператриця Ірина зробила відповідні висновки й місцем для зібрання нового собору було обрано Нікею. Під керівництвом патріарха Тарасія і в присутності приблизно 350 єпископів та великої кількості монахів з 24 вересня по 13 жовтня 787 р. відбулося сім засідань. Від Східних кафедр у якості представників, прибули пресвітери – Іоанн і Фома. Рим представляли пресвітер Петро й ігумен Петро. Десять єпископів-іконоборців, які свого часу брали участь в організації іконоборського зібрання 754 р. покаялися на соборі у помилковості власних суджень та були прийняті до лона церкви. Новий склад Вселенського собору мало відрізнявся від попереднього. Іконоборський собор імператора Константина V було оголошено не вселенським, оскільки на ньому не було представників інших помісних церков. За тривалістю собор був порівняно коротким. Слід зазначити, що окремі дослідники стверджують, що Сьомий Вселенський собор був організований із порушеннями регламенту, а під час його засідань спостерігалися різного роду фальсифікації на користь імператриці Ірини та, відповідно, захисників ікон.

Питання стосовно ікон було розглянуто на чотирьох засіданнях, що відбулися 1, 4, 6 та 13 жовтня. Відповідно до концепції Іоанна Дамаскіна, собор вирішив поєднати питання стосовно ікон із вченням про спасіння та підкреслив принцип, згідно з яким вшанування ікон стосується не зображення, а зображеного святого персонажу й не має нічого спільного із поклонінням, призначеним тільки Богу.

Необхідно враховувати, що із самого початку конфлікту довкола ікон православні дотримувалися точки зору, що ікони є догматичним свідченням, а не просто портретами. Усе богослов'я ікон будується на тому, що ікона є догматичне свідчення втілення Сина Божого. Ця глибока віра протиставлялася ідеї іконоборців про те, що Бог в особі Христа не може бути зображений. Сама ікона як матеріальний предмет, на думку іконоборців, не може зобразити цілісність Христа, більше того, вона не містить нічого

істинного, оскільки не може мати нічого спільного із Божественним. Відповідно, у випадку вшанування ікон вшановується не Бог, а ікона сама по собі, а це явно ідолопоклонство.

Захисники ікон стверджували: чим частіше через зображення на іконах образи бувають видимі, тим більше віруючі дивляться на них із думкою про самі первообрази та виражають любов до них, і схильність до того, щоб вшановувати їх шанобливим поклонінням, не тим істинним по нашій вірі служінням, котре присвячується одному тільки Божественному еству, але вшануванням по тому ж образу, як воно віддається зображенню Чесного та Животворящого Хреста і святого Євангелія, фіміамом та встановленням свічок, як робилося це по благочестивому звичаю у старовину.

Бо честь, що надається образу, сходить до первообразу, і той, хто поклоняється іконі, поклоняється іпостасі зображеного на ній. Ті, хто насмілюються думати чи навчати інакше, чи, відповідно, разом з нечестивими еретиками заперечувати церковні передання і вигадувати якесь нововведення, чи заперечувати будь-що із священного Церкви, Євангеліє, чи зображення хреста, чи іконопис, чи святі останки мучеників, чи задумувати щось із хитростю та підлістю для заперечення якого-небудь із прийнятих Церквою догматів, постановляємо, якщо це будуть єпископи чи клірики, позбавляти їх сану, якщо монахи або миряни – відлучати від спілкування із церквою.

На Сьомому Вселенському соборі захисники ікон відповіли на звинувачення імператора Константина V у розділенні природ Христа наступним чином: Божественний образ Христа стає видимим через Його людський образ. Людський образ Христа є не тільки образ Його людської природи, оскільки остання невіддільна від божественної, допустити можливість зображення людської природи і неможливість зображення Його божественної природи означає допустити розділення двох природ. Це суперечить Халкідонському догмату, за яким дві природи нероздільно і нерозлучно поєднані. Божественна і людська природи поєднані в одній іпостасі, в одній особистості. Ця особистість є Бог Слово, Син Божий.

Сучасник тих подій, Феофан Сповідник, так описав діяння собору: «787 р. Тарасій святійший архієпископ Константинопольський направився у місто Нікею, і відбувся Сьомий Вселенський собор єпископів. Церква відродила свою стародавню красу, при цьому не встановивши нічого нового і зберігши непохитність вчення святих й блаженних отців, і відмовившись від нової ересі; при цьому собор піддав анафемі трьох лжепатріархів Анастасія, Константина та Микиту разом із усіма їхніми прихильниками й поплічниками».

Але це не зовсім так, певні новації собор таки вніс. Собор ще більш жорстко, ніж Іоанн Дамаскін, наполягав на освяченні ікон іменем Божим. Це

було пов'язано із необхідністю відповіді іконоборцям, котрі заявляли, що ікона не може бути священною, оскільки над нею не читається молитва.

На це Собор відповів таким чином: «Нехай же вони вислухають правду. Над багатьма із предметів, котрі ми визнаємо святими, не читається священної молитви; тому що вони по своєму імені повні святості та благодаті. Таким чином, і сам образ животворящего хреста, хоча на освячення його не потрібно особливої молитви, він вважається нами достойним вшанування й служить достатнім для нас засобом в отриманні освячення. Те ж саме стосується ікони; називаючи її відомим іменем, ми співвідносимо честь її до первообразу; з пошаною поклоняємося їй, ми отримуємо освячення.

Сьомий Вселенський Собор дуже детально зупиняється на значенні імені для освячення ікони. Ім'я Христос означає божественне й людське, два досконалих ества Спасителя. Тому в якому естві він став видимим, по тому еству християни навчилися зображати ікони, а не по тому в якому невидимий. Отже, коли Христос з допомогою живопису зображується в людському естві, то очевидно, що християни сповідують, як вказала сама істина, що видима ікона тільки по імені має тотожність із первообразом, а не по сутності.

Христос є ім'я, що означає два ества, одне видиме, а інше невидиме. І через цю завісу, тобто плоть, люди зріли Самого Христа. Хоча при цьому божественне ество Його було закрите, але Він відкривав його за допомогою знамення Свого. Свята церква Божа презентує людям той же видимий образ, але не розділяє Христа. Ікона, звичайно, тільки по імені має тотожність із первообразом, а не по самій сутності. Церква не відділяє його плоти від поєданого із нею божества; навпаки вона вірує, що плоть єдина із Божеством, відповідно до вчення Григорія Богослова з істиною, ми, роблячи ікону Господа, плоть Господа сповідуємо освячену й ікону вважаємо не чимось іншим, як зображенням, що представляє подобу первообразу. Тому ікона отримує ім'я Господа; через це тільки вона перебуває із ним у тотожності; відповідно через це вона достойна почесі та вважається святою.

За поняттям імені стояла богословська традиція Діонісія Аріопагіта та Максима Сповідника. Потрібно зазначити, що ту ж богословську традицію використовували іконоборці. Суть аргументації Іоанна Дамаскіна та Сьомого Вселенського собору полягає не в тому, щоб довести можливість церковних символів, які мають онтологічне відношення до своїх первообразів. У такі символи, наприклад хрест, вірили й іконоборці. Полемічний елемент аргументації захисників ікон полягав у тому, щоб продемонструвати непослідовність та вибірковість тверджень самих іконоборців. Для виправдання вшанування ікон достатньо було довести, що ікона нічим принциповим не відрізняється від хреста: церковний символ може бути

святим незалежно від того несе він на собі зображення людської зовнішності чи ні.

Собор закінчився тим, що іконоборство було проголошено ересю, а його прихильники відлучені від церкви. Стосовно причетності до іконоборської ересі Константина V, отці собору зазначили таланти імператора у військовій сфері та управлінні державою й переклали всю провину за організацію іконоборського собору 754 р. на єпископів, що взяли участь у зібранні в Іереї. На заході реакція на постанови собору була різною, папа римський був нарешті задоволений тим, що питання стосовно ікон, на його думку, було вирішено. Інакше постанову собору сприйняли у королівстві франків. Орос Сьомого Вселенського собору при дворі Карла Великого був перекладений із помилками, що ввело в оману західних єпископів стосовно реального становища справ у Візантії.

ЛІТЕРАТУРА

- Афиногенов Д. Е.* Константинопольский патриарх и иконоборческий кризис в Византии (784–847) – М., 1997.
- Баранов В. А.* Философские предпосылки идеологии византийского иконоборчества: Дис. кандидата философских наук. – Новосибирск, 2010.
- Безансон А.* Запретный образ: Интеллектуальная история иконоборчества. – М., 1999.
- Болотов В. В.* История Церкви в период Вселенских Соборов. – М., 2007.
- Васильев А. А.* История Византийской империи. – Т. 1. – СПб., 2010.
- Величко А. М.* История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III. – М., 2012.
- Величко А. М.* История Византийских императоров. От Юстиниана I до Феодосия III. – М., 2012.
- Грегоровиус Ф.* История города Афин в Средние века. – М., 2007.
- Дашков С. Б.* История византийских императоров. – М., 1995.
- Дворкин А.* Очерки по истории вселенской православной церкви. – Новгород, 2003.
- Диль Ш.* История Византийской империи. – М., 1948.
- Иоанн Дамаскин.* Творения Святоотеческое наследие. – М., 1997.
- Иоанн Дамаскин.* Три защитительных слова против порицающих святых иконы или изображения / Рус. пер. А. Бронзова. – Сергиев Посад, 1993.
- Карташев А. В.* Вселенские Соборы. – М., 1994.
- Левченко М. В.* История Византии. – М., 1940.
- Лурье В. М.* История Византийской философии. – СПб., 2006.
- Мейендорф И.* Византийское наследие в Православной Церкви. – К., 2007.
- Николов П.* Богословские иконы опыт исторического изложения догмата иконопочитания: дис. кандидата богословских наук. – Сергиев Посад, 2000.
- Норвич Д.* История Византии. – М., 2010.

- Осокин Н. А.* История средних веков. – М., 2008.
- Острогорский Г. А.* Гносеологические основы византийского спора о свв. иконах // *Seminarium Kondakovianum* 2. – 1928. – С. 47–51.
- Острогорский Г. А.* История Византийского государства. – М., 2011.
- Острогорский Г. А.* Соединение вопроса о святых иконах с христологической догматикой православных апологетов раннего периода иконоборчества // *Seminarium Kondakovianum*. – 1927. № 1. – С. 35–48.
- Поснов М. Э.* История Христианской Церкви. – Брюссель, 1994.
- История Византии. – М., 1967. – Т 1–2.
- Сюзюмов М. Я.* Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода // *ВВ*. – 1963. – Т. 22. – С. 199–226.
- Томоми К.* Внутренняя политика византийского императора Константина V (741–775): проблема. – СПб., 2006.
- Успенский Л. А.* Богословские иконы Православной церкви. – Переславль, 1997.
- Успенский Ф. И.* История Византийской империи. Становление. Смута. Македонская династия. – М., 2011.
- Успенский К.* Очерки по истории иконоборческого движения в византийской империи в VIII–IX вв. Феофан и его хронография // *ВВ*. – 1951. – Т. 4. – С. 211–262.
- Феофан Византиец.* Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Фиофилакта. – Рязань, 2005.
- Шафф Ф.* История христианской церкви. Средневековое христианство 590–1073 г. по Р. Х. – СПб., 2008.
- Шейнэ Ж. К.* История Византии. – М., 2006.
- Шёнберн К.* Икона Христа. Богословские основы. – М., 1999.
- Afinogenov D.* A Lost 8th Century Pamphlet against Leo III and Constantine V? // *Eranos*. – 2002.
- Alexander P.* Church Councils and Patristic Authority: The Iconoclastic Councils of Hieria (754) and Saint Sophia (815) // *Harvard Studies in Classical Philology*. – 1958. – Vol. 63. – P. 493–505.
- Baranov V. A.* Theology of Early Iconoclasm as Seen in the Apologies in Defence of Images by St. John of Damascus // *Христианский Восток*. – 2002. – № 4 (10). – С. 23–55.
- Demoen K.* The Theologian on Icons. Byzantine and Modern Claims and Distortions // *BZ*. – 1998. – Bd. 91. – S. 1–19.
- Gero S.* Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V with Particular Attention to the Oriental Sources. – Louvain, 1977.
- Lombard A.* Constantin V, empereur des Romains. – Paris, 1902.